

Castel del Monte

Verbindingsschakel tussen de zichtbare en de onzichtbare wereld

‘Wij houden het oog niet op het zichtbare
maar op het onzichtbare gericht;
want het zichtbare gaat voorbij
maar het onzichtbare duurt eeuwig’.
(Korintiërs 2, 4:18)

Kijk maar, je ziet niet wat je ziet.

Bram Zoon

Met mijn geliefde komen wij vanuit Canosa di Puglia en rijden zuidwestelijk recht op ons doel af. Als wij in de buurt komen, zetten eerste indrukken zich al op ons netvlies vast. Het gaat om een achthoekig bouwwerk met aan elke hoek een uitstekende vijfhoekige toren: het Castel del Monte. Het kasteel is opgetrokken in grote witgele kalkstenen. Het is 25 meter hoog en heeft acht bastions die 26 meter hoog zijn. Het kasteel heeft een diameter van 56 meter. De hoofdingang ligt op het oosten. Naast de torens zien we parasoldennen die een goede beschutting bieden tegen de felle zon. Sinds 1996 staat het Castel del Monte op de werelderfgoedlijst van de Unesco. We worden stil van verbazing en zijn bijzonder onder de indruk van dit unieke gebouw.¹

Is dit fort, dat op een 540 meter hoge heuvel ligt en in de wijde omtrek goed zichtbaar is, zo mysterieus als men ons wil doen geloven?² Moet het slechts als een tempel van dromen worden gezien? Is hier wellicht sprake van een godshuis? Of heeft het een profane functie gehad? Of beide? Of zit het toch weer anders..?

Het kasteel is een harmonieuze samensmelting van culturele elementen uit Noord-Europa, de islamitische wereld en de klassieke oudheid. Het is een compact en robuust gebouw uit de middeleeuwse militaire architectuur tegen de achtergrond van een schitterend landschappelijk decor. In de diverse beschrijvingen die we tijdens onze voorbereidingen zijn tegengekomen, wordt Castel del Monte op verschillende manieren aangeduid: ‘ster van Murgia’, ‘kroon van Apulië’, ‘stenen bloem’ en ‘keizerlijk juweel’.

¹ Wij vlogen naar Napels en zijn per auto in zuidelijke richting gereisd. Het Castel del Monte ligt in de gemeente Andria in de provincie Barletta-Andria-Trani (regio Puglia) en dateert uit 1240. In zijn bestaan is dit gebouw meerdere keren geplunderd en gerestaureerd. In 1876 kocht de Italiaanse regering het kasteel voor 25.000 lire; met het herstel werd in 1928 aangevangen.

Er mogen geen foto's worden gemaakt in het kasteel; de ontwerptekening is ontleend aan het internet. Foto's van het exterieur zijn door ons gemaakt. Voor dit essay hebben we onder meer gebruikgemaakt van Stefania Mola's *Castel del Monte* (1991).

² ‘Kasteel’, ‘burcht’, ‘fort’, ‘jachtslot’, ‘verdedigingswerk’, ‘tempel’... we gebruiken steeds wisselende aanduidingen voor het Castel del Monte.

Puglia in Zuid-Italië is een zeer afwisselende streek met prachtige kustlandschappen, oeroude olijfgaarden en pijnboombossen en talloze alleenstaande of in steeds wisselende voorkomende formaties cipressen. Er zijn kurkdroge vlakten, pastorale heuvels en historische stadjes met verfijnde romaanse en barokke architectuur.³ Het is nu al heet in Puglia en we zijn nog maar halverwege de ochtend. We moeten onze tred en ambities aanpassen. De lucht is strak en diepblauw. Alleen het overweldigende lawaai van de onzichtbare krekels lijkt hier de hoorbare stilte te kunnen overheersen.

Wat is de achtergrond van de bouw van Castel del Monte tussen 1229 en 1248? Wat waren de motieven om het kasteel te bouwen? Gaat het om de weerspiegeling van een ‘astrologische configuratie’ in dit geesteskind van zijn bouwheer keizer Frederik II van Hohenstaufen? Of heeft het een andere, bijvoorbeeld militaire, functie gehad?

We laten eerst enig licht schijnen op de achtergrond van keizer Frederik II. Wellicht kan dat ons, voordat we het kasteel binnengaan, helpen om dit imposante gebouw beter te begrijpen?

³ Zie Tim Tepson, *Napels & Zuid-Italië* (National Geographic, 2007). Een boeiend boekje is ook *Verhaal van een voettocht: via Rome naar Jeruzalem* van Klaas en Helen van der Poel (2006).

Frederik II van Hohenstaufen: Stupor Mundi

Frederik II (1194 - 1250), keizer van het Heilig Roomse Rijk, was de zoon van Hendrik VI en Costanza van Sicilië (dochter van Rogier II van Sicilië).⁴ Toen zijn vader in september 1197 overleed, braken de Duitse vorsten hun woord en verkozen zij niet het amper driejarige kind, maar de Welf Otto IV tot koning. Keizerin Constanza (27 november 1198 gestorven) vertrouwde de voogdij van haar zoon toe aan paus Innocentius III, die in 1198 koning van Sicilië was geworden. Frederiks kroning tot Duits koning vond plaats op 9 november 1212. In 1215 werd zijn koningschap erkend door het Vierde Lateraanse Concilie. Frederik wist de paus er in 1218 toe over te halen om hem in Rome tot keizer te kronen.

Frederik werd ook wel Stupor Mundi genoemd (Verbazing der Wereld), bezat een scherp verstand. Hij was – vroeg wees en van kindsbeen af bestreden door hardnekkige vijanden en omringd door ‘beschermers’ – wantrouwig van aard en meester in list en veinzerij. Hij was een realist, zeer wilskrachtig, ambitieus en hardvochtig. Alleen het te bereiken doel telde voor hem. Dat doel was de keizerlijke heerschappij over Duitsland, Italië en het gehele gebied oostelijk van de Middellandse Zee. Zijn opvoeding in Sicilië en zijn omgang daar met mensen van allerlei talen, rassen en godsdiensten hadden hem sceptisch gemaakt tegenover het christelijke geloof. Hij was bovendien sensueel en een levensgenieter, onderlegd in wetenschappen en kunsten. Astrologie, kunst en poëzie hadden zijn grote belangstelling, hij schreef zelfs enkele balladen.

De keizer beoefende het ‘theologisch-wijsgerige vraaggesprek’. Zo legde hij regelmatig zijn kosmologische-, natuurkundige- en theologische vragen voor aan de hof-astroloog Michael Scotus. Hij

⁴ Voor de informatie over Frederik II hebben wij uit de volgende bronnen geput: Encarta Naslagbibliotheek Winkler Prins en www.belpaese.nl.

vuurde zijn filosofische vragen onder meer op de Moslim geleerde Ibn Sabin af: waarop rust de aarde? Hoeveel hemelen zijn er? Hoe zit God op zijn troon? Wat is het onderscheid tussen verdoemde mensenzielen en gevallen engelen? Is de aarde gans solide, of heeft zij holle ruimten? Waardoor is het zeewater zout? Hoe staat het met vulkanische uitdamping en uitbarstingen? Hoe komt het, dat de zielen der afgestorvenen ogenschijnlijk niet naar de aarde terugverlangen? De jonge Marokkaanse geleerde veegde Frederik de mantel uit: “Gij vraagt dom en onbeholpen, en spreekt uzelf tegen!” De keizer nam dit standje bedaard op, hij prees Sabin omdat hij wist dat het vraag- en antwoordspel gespeeld wordt op voet van gelijkheid. Hij ging er vanuit dat ze niet converseerden als koningen, maar als wijzen.⁵

Frederik II was ook dierkundige en schrijver van een beroemd en nog steeds waardevol werk over de valkenjacht: *De arte venandi cum avibus*. Rond zijn hof in Palermo vormde zich de eerste Italiaanse dichterschool, de zogeheten Siciliaanse school. Hij was getraind in de jacht en de krijgskunst en had een groot uithoudingsvermogen en een goede gezondheid. Een derde deel van zijn leven bracht hij in het zadel door, als strijder – wat in een bijzonder contrast staat tot de stimulator van de wetenschap en de vereerder van het schone die hij ook was.

Op 13 december 1250 overleed Frederik II in Fiorentino bij Foggia aan de gevolgen van buikloop.

In Zuid-Italië herinneren nog vele burchten en kastelen aan zijn aanwezigheid daar. Frederik zette Cisterciënzer bouwmeesters in voor zijn bouwprojecten en nam zo ook hun vormentaal over. Toen hij wist dat hij ging sterven, trok hij het grauwe habijt van de Cisterciënzers aan. Er zijn ook aanwijzingen dat Frederik zich heeft laten inspireren door de Rotskoepel in Jeruzalem toen hij op kruistocht was, en door de kapel van de Dom van Aken.

Terug naar het Castel del Monte. Is deze burcht gebouwd als gevangenis of als verdedigingswerk? Of kan het gezien worden als een jachtslot? Steeds keert in het gebouw het getal 8 terug.⁶ Symboliseert de 8 de verbindingsschakel tussen het aardse en het hemelse, tussen God en de mensheid? Is het wellicht een inwijdingstempel, dit kroonjuweel van Puglia?

⁵ Johan Huizinga – *Homo ludens*, 2010, pag. 163 - 164.

⁶ In allerlei culturen en bouwtradities heeft de 8 een symbolische betekenis. Voor de oude Grieken was de 8 het getal van de rechtvaardigheid, want $8 = 4+4$, en $4 = 2+2$, en $2 = 1+1$. Omdat 8 ook de eerste derde macht is ($2 \times 2 \times 2$), werd dit getal ook het symbool van overvloed. De opstanding van Jezus ziet men vaak als de 8ste dag van de schepping; dit vinden we terug in de vaak achthoekige doopvonten. In de romaanse kunst kennen we de achtpuntige ster en het achtpuntige Maltezer kruis. Het boeddhisme is gebaseerd op de achtvoudige weg van de verlichting.

Het interieur

We betreden de burcht en in het centrum ervan vinden we vlak achter de ingangspoort, een octogonale binnenhof. De achthoek is in bijna alle onderdelen van het kasteel doorgevoerd; dit geldt ook voor de acht vertrekken op de beide verdiepingen. Het hoofdportaal is uitgevoerd als een Romeinse triomfboog. De schaarse ramen zijn gotisch. De vertrekken hebben een trapeziumachtige grondvorm. We vinden er naast zeer sobere vertrekken ook ruimtes met een wat comfortabeler karakter, wat blijkt uit de (weliswaar zeer schaarse) aanwezigheid van hoge schoorstenen, baden en toiletten die zijn geplaatst in de torens.

Er zijn, zo vernemen we, sterke vermoedens over het bestaan van hoofdroutes en ondersteunende routes door het gebouw. Deze mogelijke 'rituele ommegangen' werden gebruikt als 'reizen' die de inwijdeling moest ondergaan. Beelden deze ommegangen wellicht de weg van de mens uit die gaat van duisternis naar licht? Slechts twee torens geven toegang tot het bovendeck; beide zijn voorzien van een wenteltrap. Het terras biedt ons een indrukwekkend uitzicht op de omgeving, Bij heldere dagen zoals deze kunnen we onder meer Bari goed zien liggen.

We worden moe, de hitte is drukkend en we zijn vol van indrukken, vragen en mogelijke stellingen. Het wordt tijd om ons hierop te beraden - en bovendien is het inmiddels de hoogste tijd voor de traditionele Italiaanse lunch (vanzelfsprekend mét wijn). We beginnen onze indrukken en eerste conclusies naast elkaar te leggen. Hebben we genoeg materiaal verzameld? Of moeten we er weer op uit? We komen er nog niet goed uit. Ons gepuzzel en beraad neemt nemen de nodige tijd in beslag, het begint al snel laat te worden en we spoeden ons richting Bari, waar we dineren en overnachten.

Enkele dagen later, als we onder andere de zona dei Trulli, Martina Franca en Matera al achter ons hebben gelaten en we aan het strand van de Baai van Taranto zitten, vlak bij Metaponto, zijn we beter in staat om onze overwegingen op een rijtje te zetten.

Verdedigingswerk, jachtslot of gebedsruimte?

Een bekende methode van de ouderwetse huisarts bij de vaststelling van de diagnose was om uit te sluiten: wat is het in ieder geval *niet*? Met de kennis die we nu hebben opgedaan, vallen drie mogelijke functies van het gebouw af.

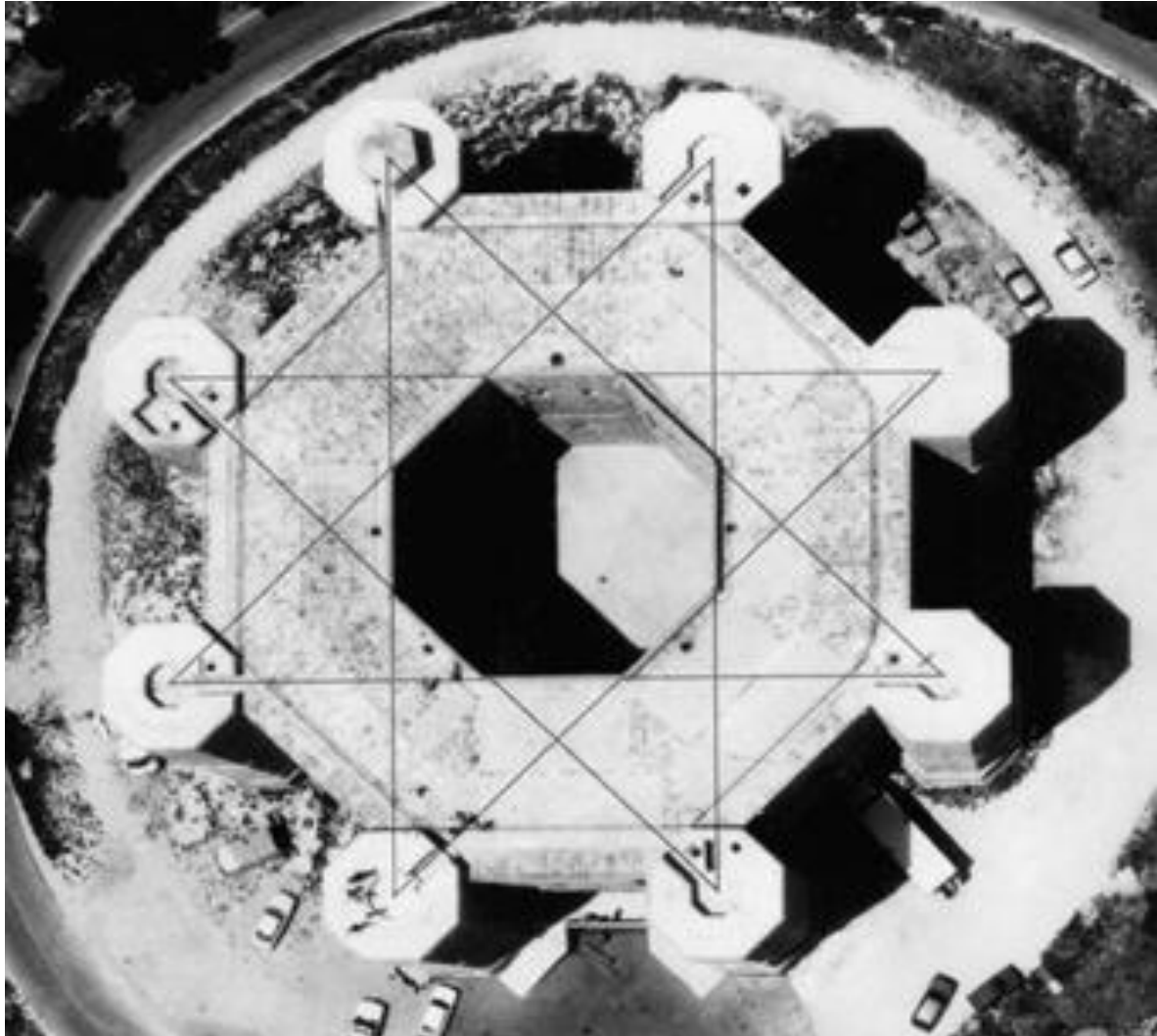
In de eerste plaats is het geen verdedigingswerk, want een gracht, ophaalbrug, pijlgaten, kantelen en mezenkooien ontbreken. Mezenkooien zijn (houten) galerijen die boven aan de buitenkant van vestingmuren werden geplaatst. Ze werden voorzien van gaten in de vloer waardoor kokende olie, stenen en gesmolten lood naar beneden gegooid konden worden, boven op de aanstormende vijand of belegeraars. De spiraalvormige trappen in de drie torens die naar de bovenste verdieping leiden, draaien naar links in plaats van naar rechts. Dat is precies andersom dan bij torentrappen in kastelen die uit verdedigingsoverwegingen zijn gebouwd. Trappen die met de klok meedraaien – rechtsom dus – verhinderen de aanvaller die naar boven komt zijn zwaard met zijn rechterhand te gebruiken. Dit feit wijst erop dat we hier vermoedelijk te maken hebben met een ‘tempel’. Degene die in een dergelijke setting binnenkomt, is gelet op zijn bedoelingen per definitie ‘ongevaarlijk’.

In de tweede plaats is Castel del Monte evenmin een jacht- en plezierverblijf, want er zijn geen keukens, ovens, stallen en kelders (om voedsel en brandhout in op te slaan).

In de derde plaats is het evenmin mogelijk om in het gebouw een gebedsruimte te zien. Dat komt doordat het ‘openbarende’ karakter van het gebouw buitengewoon gering is. Van de oorspronkelijke inrichting is namelijk niets bewaard gebleven. De ruimte na de toegangspoort kan moeilijk als een voorhof worden gezien: niets wijst meer op ‘het heilige’ en ook de geringste aanwijzingen voor ‘het allerheiligste’ zijn

weggevallen. De liturgische en rituele aanwijzingen zijn met andere woorden te minimaal om van een ‘gebeds-/tempelruimte’ te kunnen spreken.⁷

We weten nu beter wat het niet is, maar zijn we daarmee op een doodlopend spoor beland? Als we verder willen gaan met onze speurtocht, zo concluderen we, moeten we overschakelen op een subtielere en intuïtieve wijze van kijken en verstaan.

Perfect geometrisch ontwerp

Castel del Monte voldoet in zijn bouwkundig ontwerp sterk aan bepaalde wiskundige en geometrische wetten. Dat blijkt wel uit de foto van Castel del Monte in vogelperspectief. Kunnen in het ontwerp van

⁷ De beschrijving van de tabernakel in het Oude Testament heeft tot in details dienst gedaan voor de latere inrichting van de tempel in Jeruzalem. Vanwege de minutieuze beschrijving in het Oude Testament is de tabernakel vele malen nagebouwd, op schaal of op ware grootte. Ook zijn er veel boeken verschenen over de bouw en de bouwtechnieken, met afbeeldingen van de verschillende voorwerpen. De tabernakel zag er als volgt uit. Als men door de oostelijke ingang was binnengekomen, stond men tegenover het altaar in de voorhof. Daarachter bevond zich een wasbekken. Nog verder waren het heilige en het allerheiligste Heilige der Heiligen opgesteld, van elkaar gescheiden door een voorhangsel. In het heilige bevonden zich de kandelaar, de tafel voor de toonbroden en het reukwerkaltaar; in het allerheiligste bevond zich de ark van het verbond met de stenen tafelen van de wet. Bron: Encarta Naslagbibliotheek Winkler Prins.

het kasteel ook wetten van de astrologie en esoterische symboliek worden herkend en zijn deze wellicht voor niet-ingewijden verifieerbaar en wellicht meetbaar? Wijst de geometrische perfectie niet op de ideaaltypische tempel, namelijk de Tempel der Vervolmaking, een tempel waaraan de mensheid werkt en waarvan we zelf de levende bouwstenen willen zijn? Onze aanhoudende aarzeling komt voort uit het feit dat we onvoldoende kennis hebben van deze gebieden in directe relatie tot het ontwerp, de verschijningsvorm en specifieke kenmerken van dit gebouw. Plaatsing in zijn historische context zou nieuw licht kunnen werpen op onze bevindingen, maar ook dat is niet eenvoudig.⁸ Wellicht is het zo dat de omvang van en onbekendheid met het probleem ons verlamt of demobiliseert? Zijn we al bij voorbaat in het zwaard van onze eigen vooringenomenheden tegenover esoterie en astrologie gevallen? Of staan we oog in oog met het tekortschietende karakter van ons *onderscheidend vermogen* en moeten we dat maar snel accepteren?

Inwijdingstempel of spiritueel mysterie?

De humanist Frederik II had een afkeer van meer christelijke tradities. In hoeverre had hij veel meer een ontwerp op basis van astrologische en occulte uitgangspunten voor ogen en refereert het ontwerp van Castel del Monte aan bepaalde ‘tempels’ uit andere, oudere beschavingen?⁹ Er zijn vijf aanwijzingen – argumenten – die dit wel doen vermoeden:¹⁰

1. Een van de kamers toont sporen van een vloer met een mozaïek dat een oud patroon weergeeft. Het stelt een vierkant voor dat met zijn hoeken is gericht op de vier windstreken. Op elke hoek bevindt zich een cirkel, en waarschijnlijk was er in het centrum ook een cirkel, maar die bestaat niet meer. Volgens oude magische ritens stond de inwijdingsleider in de cirkel in het centrum en stonden zijn vier volgelingen in de vier hoeken.
2. Het kasteel is precies in lijn met de vier windrichtingen gepositioneerd, waarbij de voorzijde op het oosten is gericht. Als de zon opkomt op 21 maart en 23 september vallen de eerste zonnestrallen door het raam van de bovenste verdieping en doorkruisen ze vervolgens de kamer, gaan daarna via de ramen die op de binnenplaats uitkijken en strijken dan neer op een rechthoekig paneel op de tegenoverliggende muur. Deze muur bevatte vroeger een bas-reliëf met een vrouw gekleed op Griekse wijze en enkele ridders die haar eer bewijzen. Er zijn aanwijzingen dat in deze vrouw de aarde kan worden gezien die aan het begin van de lente wordt gekust en bevrucht door de zon, haar bruidegom.
3. Er zijn twee kamers die de bezoeker dwingen om te keren. Alle kamers zijn namelijk met elkaar verbonden en hebben twee deuren: een om binnen te komen en een om eruit te gaan. Deze twee kamers kijken precies uit op de punten aan de horizon waar de zon in de winter en de zomer opkomt.
4. Er zijn mysterieuze inscripties op de muren van de binnenplaats aangebracht. Op een van de hoekstenen van de kamers is Bafomet afgebeeld, een god die door de Tempeliers zou zijn aanbeden. Op sommige treden van de spiraalvormige trappen, vlak bij de schietgaten (die niet

⁸ Toentertijd zocht men naar bepaalde verborgen betekenissen, sprak men in een symbolentaal met ingewijden en voerde men magische ritens op. De basisvoorwaarde was dat men in harmonie met hemel en aarde, met de zon, de maan, de planeten en de vier windstreken leefde. In de tijd van Frederik dachten veel mensen dat het einde van de wereld nabij was. Dat kwam vooral door de Calabrese abt Joachim van Fiore (gestorven in 1202), die had beweerd dat de wereld na 42 generaties van dertig jaar ten onder zou gaan – dus in 1260. Als voorbode zouden plagen en rampen over de wereld komen, de Kerk zou heftig te lijden krijgen en de antichrist zou verschijnen, het duivelse beest. Deze overtuiging, die werd gevoed door geleerdheid, volksgeloof en bewuste propaganda, werd door zowel de paus als de keizer ingezet om de bevolking tegen de tegenstander op te zetten. Bron: www.belpaese.nl.

⁹ Te denken valt bijvoorbeeld aan de Piramide van Cheops in Gizeh en aan het Parthenon op de Akropolis van Athene.

¹⁰ Stefania Mola.

voor pijlen bedoeld zijn!), zijn mysterieuze cirkels van ongeveer 20 centimeter in het steen gegraveerd. We hebben dit met eigen ogen geconstateerd.

5. Het feit dat de bouwer een inwijdingstempel heeft willen bouwen, zou des te meer kunnen blijken uit de vijfpuntige ingangspoort die is afgeleid van de vijfpuntige ster en is ontworpen volgens de gulden snede ofwel *divinia proportia* ('goddelijke verhouding'). Het ontwerp of patroon van de poort symboliseert de mens op de drempel van het grote geestelijke avontuur. Nadat je de poort door bent gegaan, bevind je je voordat je de tuin binnengaat tegenover een andere weelderige poort en zie je in de kamer erachter twee andere oogstrelende poorten. Als je de drempel overgaat en je dan omdraait, ontdek je dat de poort waar je net doorheen bent gegaan aan de binnenkant geheel onversierd is. Alles wat je vóór je ziet is mooi, en wat je achter je laat is simpel, onversierd en kwaadaardiger.

Wat wil dit alles ons nu zeggen? Is hiermee een einde gekomen aan onze zoektocht? We hebben de indruk dat dit nog *niet* het geval is. De bovenstaande argumenten 1, 4 en 5 zijn meer occultistisch en esoterisch van aard en de argumenten 2 en 3 zijn meer astrologisch van aard. Ze hebben ons nog niet een definitief standpunt kunnen verschaffen over de functie en betekenis van het gebouw.

Een voelbare – beslissende – schakel

Het Castel del Monte voldoet in zijn bouwkundig ontwerp veel meer aan de wetten van de wiskunde, geometrie, astrologie en esoterische symboliek dan aan die van de functionaliteit. Het vormt een unieke en voelbare schakel tussen de zichtbare en de onzichtbare wereld, een schakel echter die zijn ondoorgrondelijke karakter vooralsnog niet prijsgeeft.¹¹ Hoewel licht- en bouwsymbolische aanwijzingen op een inwijdingstempel kunnen duiden, willen we dit prachtige gebouw toch vooral zien als een mysterie met een hoog spiritueel gehalte. De woorden, komende uit '*het juiste midden*', van Prediker (7:18) dienen zich als vanzelf in ons aan: "Het beste is het ene vast te houden en het andere niet los te laten."

Langzaam dringen dan de woorden van de Benedictijner monnik Dom Van der Laan (1904 - 1991) tot ons door: "De hele cultuur van ons menselijk bestaan is erop gericht de schakel te leggen tussen de visibilia en de invisibilia. In de lange keten van ontwikkelingsstadia der visibilia weten uiteindelijk de expressieve vormen de beslissende verbinding tot stand te brengen."¹²

Wij menen dat het Castel del Monte een frappant voorbeeld is van 'de beslissende verbinding' tussen de zichtbare en de onzichtbare wereld.

Toelichting

'Castel del Monte' is een essay dat onderdeel is van een groter project. In de afgelopen jaren heb ik meer van zulke teksten geschreven. Voor het grootste deel zijn ze opgezet in de vorm van zoektochten of confrontaties. Uiteindelijk is het de bedoeling om deze notities te bundelen en uit te geven. Deze tekst is een bewerkte versie en verscheen eerder in *Gloed van liefde* (2010) en werd later in de bundel *De illusie van de zelfbepaling* (2015) opgenomen..

Over de auteur

Bram Zoon schrijft verhalen, nouvelles en essays over uiteenlopende filosofische onderwerpen. Zoon komt uit een gezin van zeven jongens en een meisje. Hij studeerde bedrijfs- en organisatiekunde in Rotterdam (EUR) en Utrecht (Master of Management Change). In december 2010 debuteerde Zoon met *Gloed van Liefde*, een egodocument. Twee jaar later volgden *Egbert Reitsma: architect en kunstschilder* en *Hemelsplein*, een novelle over de zoektocht naar waarheid

¹¹ De schakel of de verbinding tussen de zichtbare ('visibilia') en de onzichtbare ('invisibilia') wereld hebben we ontleend aan: Dom H. van der Laan. *Het vormenspel der liturgie*, 1985, pag 75-76 en pag 93 e.v. .

¹² Ibid.,76.

van econoom Jacob Walbeek. In 2014 verscheen *De rots van Calpe*, waarvan nog datzelfde jaar een tweede druk verscheen. In juni 2015 kwam *De illusie van de zelfbepaling* uit, een bundeling van filosofische essays; prof. dr. Frans Jacobs schreef het voorwoord. *Villa Minerva*, een novelle, werd in mei 2018 gepubliceerd.

© Bram Zoon 2013